

СЛОВО ПРО ВЧЕНОГО, ПЕДАГОГА, ДРУГА

Г. І. Чернявський

доктор історичних наук, професор (м. Балтімор, Меріленд, США)

A WORD ABOUT SCIENTIST, TEACHER, FRIEND

G. I. Chernyavskiy

Doctot of Historical Science, Professor (Baltimore, Maryland, USA)

У наукових колах, та й не тільки у них, увійшло в практику відзначати ювілеї великих учених розповіддю їхніх учнів (та й тих, хто намагається зобразити себе учнями) про надану ним увагу, про роль керівництва цієї людини у становленні особистості послідовника, про їх усілякі контакти. Але у моїй практиці при більш ніж значному життєвому досвіді не доводилося зустрічати спогади людини попереднього покоління в узагальненні, спільної роботи, взаємного творчого впливу, просто про дружбу з представником покоління, що йде слідом. Мені уявляється, що таким чином я відкриваю нову сторінку у джерелознавстві, зокрема у тому його розділі, який присвячений мемуарам, щоденникам та іншим джерелам особистого походження. Що ж, спробую хоч би не ганьбитися на старості років у цьому починанні, тим паче, що йдеться про людину далеко не ординарну, не просто видатного ученого, талановитого педагога, а до того ж громадського діяча і чудового організатора, добру людину, що вважає своїм обов'язком надати посильну допомогу колегам та іншим людям, що опинилися у нелегкому становищі. Той факт, що ці рядки публікуються у томі «Дриновського збірника», присвяченого ювілею академіка Михайла Георгійовича Станчева, одразу ж розкриває джерельну «таємницю» – саме про неї говоритиметься нижче.

Я не маю наміру аналізувати творчість М. Г. Станчева, та й як можна холоднокровно оцінювати переваги і недоліки наукових праць ювіляра, тим більше, що частина з них написана разом з автором цих рядків. У тих випадках, коли я згадуватиму ті чи інші праці, це слугуватиме лише характеристикою його особистості, як вона мною сприймалася у перебігу безпосереднього спілкування, що триває вже не просто роки, а десятиліття. Почавши згадувати, коли ми зустрілися з Михайлом Георгійовичем, я був просто приголомшений власним «відкриттям» – виявилось, що це сталося понад сорок років тому, а творча наша співпраця та тепла особиста дружба тривають три чверті цього періоду. Саме тому я говоритиму далі і про академіка М. Г. Станчева, і водночас про Мішу – людину, яка стала для мене близькою та рідною, до якої ставлюся, як до власного сина (благо вікова різниця між нами становить 22 роки). До того ж він всього на один рік старший за мого справжнього сина, та ще й з різницею лише в один день.

Мені не довелося знати Михайла як студента – я викладав на історичному факультеті Харківського університету лише курси для тих із них, які спеціалізувалися з нової та новітньої історії. Михайло ж із перших студентських років працював під керівництвом професора Георгія Миколайовича Попова, який викладав на кафедрі історії КПРС.

Можна справедливо обзивати непристойними словами цю «спеціальність», оскільки вона обслуговувала ідеологічними засобами антинародну тоталітарну систему, що існувала в СРСР. Але в той же час не можна заплющувати очі на те, що на відповідних вузівських кафедрах, поряд з пронирами, пристосуванцями та неучами (на жаль, їх була абсолютна більшість) працювали чесні та здібні історики, які прагнули вийти за межі історико-партійної тематики, а в ній самій спробувати відокремити зерна від полови та об'єктивно дослідити складні та суперечливі явища. Про те, що це так, свідчить величезна цінна та об'єктивна історіографія проблем, пов'язаних з історією цієї партії після того, як тоталітарну систему було

повалено, а сам СРСР спочив під тягарем своєї нежиттєздатності. Свідченням цього є й те, що саме співробітники цих кафедр, головним чином молоді, стали ініціаторами фактичного розриву з тоталітарною системою, почавши у другій половині 1980-х років створювати організації «Демократичної платформи» у КПРС, які фактично стали зачатками нових політичних партій різноманітного спектру. Зрозуміло, що Михайло став у Харкові одним із активістів «Демократичної платформи», а пізніше активно включився у будівництво нової, незалежної України.

Хоча я не був знайомий зі Станчевим у пору його студентських років, одного разу почув про нього, причому у розповіді з цікавим сюжетом і дуже сприятливою оцінкою. Якимсь мій учитель і старший товариш, завідувач кафедри нової та новітньої історії та декан історичного факультету Степан Іванович Сідельников, великий фахівець з болгарської історії, сказав мені, що у нього була зустріч із людиною похилого віку з болгарського села Кортен, що знаходиться в Молдові. Син цієї людини, яка чимало пережила, як говорив Сідельников явно зі слів відвідувача, навчається на істфаку; він прекрасний студент, займається науковою роботою, причому присвячена вона країні його предків, що цей юнак на ім'я Михайло Станчев має дуже сприятливі перспективи розвитку після закінчення університету.

Весело сміючись, Степан Іванович додав, що з відвідуванням батька Михайла стався невеликий курйоз. Природно, поцікавившись, як навчається його син і отримавши позитивний відгук про нього, Георгій Станчев, помітивши у кутку кабінета палицю, якою користувався Сідельников, інвалід Другої світової війни, суворо сказав: «Якщо він чимось завинить, поб'єте його цією палицею». Декан відповів, що неодмінно так і вчинить, але він не думає, що в цьому виникне потреба.

Через роки, коли ми зблизилися з М. Станчевим, я запитав його, чи правда, що його батько був у Сідельникова і що між ними відбулася зазначена розмова. Михайло підтвердив, що все було саме так. Додавши, що

Сідельников розпитував його батька про рідне село, про покоління болгар-іммігрантів, які жили там з 30-х років XIX століття, про те, як родину Станчевих виселили з рідних місць під час сталінського «великого терору», як мама Михайла померла від фізичних та моральних страждань, а його дідусь Ніколай Станчев у 1942 році загинув у Івдельлазі – похмурому сталінському концентраційному таборі Свердловській області, фактично таборі смерті. Цілком зрозуміло, що Михайло Станчев не мав підстав співчутливо ставитися до радянської тоталітарної системи, до її носіїв і у верхніх, і у нижніх шарах, до кар'єристів і вискочок, котрі існували, хоча, маю сказати, не переважали на істфаку Харківського університету.

Хоча я пишу про мого друга Мішу Станчева, просто не можу не сказати про гнилісне відновлення тоталітаризму в нинішній путінській Росії, причому системі, схожій переважно з нацистською Німеччиною (правим варіантом тоталітаризму), ніж з більшовицьким СРСР (його лівим варіантом). Думаю, що не дуже далеко пішов від своєї розповіді про Мішу, оскільки останніми роками він (разом з американським істориком Юрієм Фельштинським) приділив чимало уваги тверезому аналізу і водночас пристрасному викриттю бандитської антиукраїнської політики та агресії Росії проти України. Присвятивши цій тематиці, що кровоточить, книги, які вийшли різними мовами у багатьох країнах, Михайло Станчев робить свій чималий внесок у роз'яснення того, на що перетворилася сучасна Росія, якій, на превеликий жаль, вкрай важко буде повернути собі нормальний історичний вигляд і розпад якої в тій чи іншій формі зовсім на виключений. Про згадану роботу я ще скажу нижче.

Я познайомився з Михайлом десь у другій половині 70-х років минулого століття, коли він був уже аспірантом Г. М. Попова та став брати участь у наукових конференціях істориків. На мене справили враження не лише цікаві творчі спостереження молодого вченого, які явно виходили за

рамки «партійних» штампів, а й його вільна, хоч і статечна поведінка, його широка бадьора посмішка.

Минуло ще кілька років. У загниваючому Радянському Союзі розпочинався поворот спочатку до «гласності», а потім й до глибокої «перестройки». Тим часом Михайло, успішно захистивши кандидатську дисертацію і визначаючи шляхи подальшої своєї роботи, вирішив зайнятися вивченням радянської історіографії новітньої болгарської історії. З власного наукового досвіду я знав, наскільки важка і водночас благодатна ця майже не розроблена тематика.

Намагаючись розібратися у сучасній харківській болгаристиці, Михайло вирішив скористатися нетривіальним комплексом джерел – усними спогадами харків'ян, які займаються болгарською історією. Так одного чудового дня у моєму кабінеті в Харківському інституті культури (нині Українська академія культури) з'явився молодий історик, котрий побажав взяти в мене одне чи кілька інтерв'ю (дивлячись, як піде справа). Коли ми зустрілися і почали розмову, у мене майже відразу виник особливий інтерес до задуму Станчева. Пов'язаний він був із тим, що майбутня історіографічна праця була задумана далеко не так, як зазвичай писалися (і пишуться нині) історіографічні роботи. Ці роботи виконуються зазвичай неначе відсторонено від особистостей істориків, про доробок яких йдеться. На відміну від них Станчев задумав «персоніфікувати» історіографію. Він вирішив супроводжувати аналіз розповіддю про самих істориків, оскільки, як усім зрозуміло, наукову працю пише жива людина, а не ходяча схема.

Наскільки я зрозумів з нашої розмови, Міша збирався рівною мірою охарактеризувати істориків як особистості з їхніми науковими уподобаннями, загальною та спеціальною підготовленістю, умінням пов'язувати проблематику, що вивчається, з суспільним життям країни, в якій йде дослідження. Намічалось й вивчення інших питань, висвітлення яких в історіографічних працях, зазвичай, відсутнє.

Звичайно, Михайло прийшов до мене як до автора робіт певної болгарської проблематики, опублікованих як у СРСР, так і в Болгарії. Мене здивувало, що він з'явився «добре озброєним» – знав мої роботи, зібрав певні відомості про мене як історика. Численні питання, які потім ставилися і на які я прагнув дати більш-менш докладні й обґрунтовані відповіді, зміцнили мене в думці, що молодий історик «стоїть на вірному шляху», що він вестиме серйозну дослідницьку роботу.

Подальший перебіг подій був такий, що розробка болгаристичних історіографічних проблем Михайлом Станчевим не вилилася у велику і єдину дослідницьку працю. Спочатку його захопила громадська та державна діяльність. Він став одним із керівників Харківської міської адміністрації, очоливши її відділ міжнародних зв'язків; пізніше перейшов на роботу до Міністерства закордонних справ України, обійнявши через деякий час посаду першого секретаря міністерства. Але головне – виникли нові стійкі наукові інтереси, тією чи іншою мірою пов'язані з болгарською історією, але зазвичай ті, що виходили за її межі.

Водночас Михайло Станчев зберіг увагу до історіографічної тематики, зокрема персональної історіографії. У цьому переконався, коли через роки харківське видавництво «Око», у якому готувалася до друку моя книга «Тінь крила Люцифера», присвячена порівняльному аналізу радянської та німецької тоталітарних систем, звернулося до М. Г. Станчева із проханням написати передмову до цієї роботи. Як я пізніше з подивом і вдячністю дізнався, Михайло широко використовував у цій передмові матеріали тієї бесіди, яку ми вели ще за радянської влади у моєму кабінеті в Інституті культури.

Тим часом ще на межі 1980-х і 1990-х років у Михайла Станчева виникла ідея наукової розробки біографії Х. Г. Раковського – болгарського, румунського, радянського та міжнародного політичного діяча, борця проти сталінщини, який став жертвою великого терору в СРСР наприкінці 1930-х років. Він був розстріляний в Орлівській в'язниці восени 1941 року.

Щоправда, Раковського тоді ще не було реабілітовано, і не було відомо, в який бік повернеться рух радянського державного скрипучого та застарілого воза.

Михайло вирішив порадитися зі мною: чи має сенс в умовах, коли ще немає певної надії на публікацію робіт про Раковського в СРСР, включитися у серйозну справу з вивчення біографії цієї непересічної особистості. Я повністю погодився з тим, що треба йти у відкритий бій, що історикам необхідно брати участь у боротьбі проти спроб повернути країну в минуле не лише своєю громадською діяльністю, а й науковою творчістю. Ми обидва, а між нами на той час відносини стали дружніми, абсолютно відвертими та безпосередніми, рішуче погодилися з тим, що за наукову біографію Раковського необхідно братися, що не можна очікувати на державну реабілітацію, що реабілітувати Раковського має насамперед історична наука.

У цьому питанні ми виявилися однодумцями, але коли Михайло запропонував мені спільну роботу з вивчення життєвого та політичного шляху Раковського, я спочатку відповів відмовою. Мої міркування полягали в тому, що скільки-небудь серйозно я не знайомий з жодною із сфер, у межах яких діяв Раковський, що, не будучи фахівцем з історії КПРС, я навряд чи порівняно швидко зможу розібратися в тій внутрішньопартійній боротьбі, у тих колотнечах більшовиків-опозиціонерів, які виступали проти курсу правлячої групи – то йшли на примирення з нею, то створювали підпільні антисталінські організації, то зрікалися своїх поглядів, у яких Раковський грав таку значну роль. Маючи на увазі, що Раковський у 1920-ті роки перебував за кордоном у ранзі радянського посла (ми знали про це, щоправда, лише у найзагальнішій формі), я висловлював Михайлові своє песимістичне припущення, що ми навряд чи отримаємо для дослідження відповідні архівні матеріали. До того ж, продовжував я наполягати, історія дипломатії – це самостійна складна наукова галузь, у якій ми обоє орієнтуємось досить слабо.

Михайло Станчев наполягав, щоб ми разом спробували зайнятися діяльністю Раковського. Зрештою він переміг, умовивши мене насамперед спробувати розробити найпекучіший і найважливіший фрагмент різноманітної діяльності Раковського – участь у боротьбі проти сталінщини як у складі опозиційних груп та течій, так і з особистої ініціативи.

Я глибоко вдячний Михайлові за те, що він зміг подолати мою затьятість, бо спільна робота над біографією Х. Г. Раковського розкрила перед нами нові дослідницькі, пошукові і навіть громадські та особисті горизонти, про які ми тоді, коли сперечалися, братися чи не братися за цю роботу, аж ніяк не могли підозрювати.

Ми розподілили між собою ділянки пошукової роботи, вважаючи за необхідне звертати увагу не тільки безпосередньо на питання, які стояли у центрі уваги, а й на все те, що прямо чи опосередковано було пов'язане з Раковським, незалежно від часу виникнення джерел та їх тематики. Інакше кажучи, ми прагнули поступово накопичувати основу джерел відтворення біографії Х. Г. Раковського у всій її повноті.

Це був тяжкий час – початок 1990-х років. Руйнувався Радянський Союз, на його фундаменті виникали нові держави зі своїми особливостями та інтересами, що суперечили як інтересам «старшого російського брата», так і іншим новим незалежними державними формуваннями. Народ біднів, накопичення (якщо вони й були) перетворювалися на пил. Формувався новий заможний клас, що значною мірою складався з колишніх і тих, хто такими й лишився, бандитів. Вечорами було небезпечно виходити на вулиці міст: можна було стати випадковою жертвою розборок нових фінансових баронів. Загалом риси початкового капіталістичного накопичення були очевидні.

Проте звичайне людське життя тривало. Продовжувалась і наукова діяльність. Втім, і в ній ми часто-густо виявляли стару бюрократичну гниль, що окопалась, зокрема, у керівництві архівів, які все ще діяли за принципом

«затягувати час і не пускати». Незважаючи на всі труднощі, об'єктивні та суб'єктивні перешкоди, наша спільна робота просувалася вперед. Я переконаний, що чималу роль у тому, що нам часто вдавалося потрапляти до архівів (або фондів архівів), доступ до яких був вкрай утруднений, зіграли наполегливість та чарівність Михайла, його привітна посмішка.

Ми самі не очікували, що вже 1993 року зможемо випустити у редакційно-видавничому відділі Інституту культури монографію «У боротьбі проти самовладдя: Х. Г. Раковський у 1927-1941 роках». Працюючи над цією книгою, ми набули абсолютно несподіваного досвіду співпраці, взаємодії з різними людьми, які чи то з особистих мотивів, чи то з інтересу до тематики, чи то просто з бажання допомогти людям, до яких у них виникла довіра, активно сприяли реалізації наших планів.

Саме тоді ми познайомилися з внучатим племінником Х. Г. Раковського Християном Валер'яновичем Раковським, про якого раніше взагалі не знали. Онук його сестри Анни полковник Раковський працював (чи, точніше, служив) у Харківській артилерійській радіо-технічній академії, де готував докторську дисертацію у галузі технічних наук і водночас цікавився долею свого двоюрідного діда (протягом кількох років він безуспішно домагався його реабілітації). Християн Валер'янович (в основному на прохання Михайла) надав нам значну допомогу у використанні технічних засобів, що полегшують наукову роботу.

Ще до розпаду СРСР ми за деякими непрямыми свідченнями (якими саме, зараз не пам'ятаю) дізналися, що у США, в Архіві Гарвардського університету під Бостоном є великий архівний фонд Л. Д. Троцького. Можливо, у цьому фонді є «хоча б якісь» документи, котрі висвітлюють участь Раковського в об'єднаній опозиції в більшовицькій партії у 1920-ті роки? Ми вирішили звернутися з листом до цього університету, запитуючи, чи є такі матеріали і, якщо вони є, чи можемо ми отримати їхні копії, маючи

на увазі, що ніякої зарубіжної валюти у нас не було (ми взагалі ніколи не бачили «живі» долари).

Інакше кажучи, ми просили про благодійність, по суті справи зовсім не знаючи, які саме потрібні нам матеріали можуть опинитися у фонді Троцького і в які суми може обійтися ця авантюра (якщо з неї щось вийде). Маю зізнатися, що я був значно скептичніший, ніж Михайло. Він здавався мені тоді невиправним оптимістом. Так чи інакше, лист відправився за океан.

Нас дуже вразило, що незабаром прибула відповідь. Керівництво Архіва Гарвардського університету повідомляло, що у фонді Троцького справді є його велике листування з Раковським (додався перелік листів), що архів може виготовити та надіслати нам їх електронні копії. Наприкінці листа, як би між іншим, повідомлялося, що ми маємо переказати певну суму в доларах (приблизно 150 доларів, тобто, за уявленнями громадян західного світу, зовсім небагато за цю роботу, додавши якусь незначну суму на поштові витрати). Здавалося, що весь наш задум не справдився – адже в той час, як уже зазначалося, ні Михайло, ні я просто не бачили ще «живі» долари, не те щоб мати якісь їхні суми.

І тут на допомогу знову прийшла винахідливість мого друга. Це був час за пів року до розпаду СРСР. Незадовго перед цим відбувся з'їзд народних депутатів СРСР, на який від Харкова тріумфально, з величезним відривом було обрано письменників Є. О. Євтушенко та В. А. Коротича, визнаних «виконробів перестройки». Одним із довірених осіб Євтушенка був внучатий племінник нашого героя Х. В. Раковський. В один із приїздів Євгена Олександровича до Харкова на зустріч із виборцями ми змогли з ним побачитися та познайомити його із суттю справи. Чекали ми лише поради, але Євтушенко сказав: «Завтра я зателефоную моєму американському банкірові, й він заплатить». Ми були вражені і дуже вдячні поетові.

За кілька тижнів прибув пакет із документами Раковського і Троцького, переважно листами із заслання на заслання – з Астрахані, де перебував Раковський, до Алма-Ати, де перебував Троцький, і у звортоному напрямку. Ці документи стали важливим підґрунтям нашої книги про боротьбу Раковського проти сталінщини. Додам, що цей епізод виявився початком встановлення дружніх відносин з Є. О. Євтушенком, що тривали до його смерті.

Як зрозуміло читачеві, отримання документів з Гарвардського університету відбулося ще до розпаду СРСР. Після цієї історичної події дослідникам з України стали створювати у Москві всілякі перешкоди. Україна ще не стала ворожою державою, військовим супротивником, проти якого імперська Росія розв'язала брудну війну з метою відторгнення її законних територій та перетворення всієї країни на кремлівського васала, але на громадян України багато московських чиновників-великодержавників дивилися зверху вниз, у кращому випадку як на «молодших братів».

Це стало додатковою перешкодою для допуску нас до Архіву Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Ми кілька разів заходили до приймальної ФСБ у Москві на Кузнецькому Мосту з питаннями про шляхи отримання дозволу на користування документами цього архіву, в якому, як ми були переконані, зберігалися найцінніші для нас з Михайлом документи. Нас ввічливо попросили піти геть, чи то заявляючи, що документів про Раковського у них немає, чи посилаючись на те, що між Росією та Україною відсутня угода щодо архівної співпраці.

В одній з наших розмов виникла думка порадитися з Миколою Миколаївичем Мурзіним. Мурзін був відповідальним співробітником Харківського управління Служби безпеки України. Він відносився до тих небагатьох (вкрай небагатьох) працівників цієї сфери, які стояли на справді демократичних позиціях (мабуть, такі працівники існували, але нам не траплялося жодного, крім Мурзіна). До того ж нам було відомо, що він готує

до друку роботу про розправу у Харкові над польськими військовими та цивільними діячами у 1940 році (що відбувалася водночас із розстрілом поляків у Катинському лісі під Смоленськом). Сказано – зроблено. Коли ми в невимушеній обстановці зустрілися з Мурзіним, він скептично похитав головою і сказав, що на Москву у нього управи немає, але все-таки через якихось людей спробує щось зробити.

Пройшов деякий час, Мурзін зателефонував мені і поставив дуже очікуване запитання: «Чи не збираєтеся ви до Москви?». Я відповів, що у разі потреби можу вирушити хоч завтра. «Завтра не треба, – відповів він. – А ось наступного тижня непогано б». Потім він назвав якийсь номер московського телефону (імені абонента не назвав) і сказав, щоб я подзвонив прямо з Курського вокзалу, коли приїду, і представився. Зрозуміло, що йшлося про користування Архівом ФСБ.

Коли я, приїхавши до Москви, зателефонував і назвав себе, мені було сказано, щоб я залишався на тому самому місці, де перебуваю (це було на площі Курського вокзалу) і за 15-20 хвилин за мною приїдуть. Справді, незабаром підкотила біла «Волга» і представницький чоловік запросив мене до кабіни. Машина від'їхала. Я, звичайно, запитав, куди ми їдемо. «Побачите», – відповів він. Я наважився вимовити: «Добре ще, що я сиджу поруч з вами, а не в оточенні двох осіб на задньому сидінні». Той, зрозуміло, посміхнувся.

Під'їхали ми до готелю «Пекін», де, як виявилось, для мене був заброньований номер у боковому крилі, яке слугувало відомчим готелем ФСБ. Чоловік, який супроводжував мене, сказав, щоб через дві години я приїхав туди, де знаходиться читальна зала архіву. Виявилось, що це там же, на Кузнецькому мості, де ми вже безрезультатно бували.

Так само зовні привітний прийом відбувся і в архіві. Щоправда, співробітник читального залу (молодий хлопець, який незадовго перед цим

закінчив Московський історико-архівний інститут) заявив, що архів має у своєму розпорядженні лише матеріали про Раковського, пов'язані з судовим процесом у березні 1938 року, на якому він був засуджений до 20 років ув'язнення (Раковський був розстріляний без суду у вересні 1941 року). Досить сумніваючись у сказаному, я назвав численну документацію, яка, як я припускав, повинна була зберігатися в цьому архіві. «Куди вона поділася?» Відповідь була показовою: «Знищена, як така, що втратила слідчу необхідність». Виявилось, що таким чином варвари з радянських каральних органів знищували не лише людей, а й їхні документи.

Втім, матеріали, які були в архіві, виявились надзвичайно цінними. У проміжку між арештом на початку 1937 року та процесом Раковський писав «свідчення», які фактично були спогадами про його діяльність. Вони були використані в нашій з Михайлом роботі.

У читача може виникнути питання, чому щойно представлений сюжет увійшов до спогадів – адже я там працював один. Все так, але цей задум, як і решта, пов'язані з роботою над біографією Раковського, був загальним, спільними були пошуки шляхів отримання матеріалів, спільною була реалізація – аналіз отриманого матеріалу, його зіставлення з іншими джерелами, втілення у тексті роботи.

Нас із Михайлом з'їдала цікавість – за кого видав нас М. М. Мурзін, що мене прийняли в Архіві ФСБ, та ще з такою шаною. Ми питали Миколу Миколайовича, але він лише загадково посміхався.

А ось ще одне цікаве джерело – цього разу жива людина зі своїм минулим, своїми особливостями і поглядами – постала в нашій роботі виключно завдяки ініціативі Михайла. Справа в тому, що під час заслання в Астрахані наприкінці 1920-х років Раковський писав спогади (їхня доля невідома, мабуть, вони були знищені в КДБ разом з іншими документами Раковського). Про роботу над мемуарами він повідомляв Троцького в

Алма-Ати. Текст спогадів набирала на друкарській машинці молода особа на ім'я Юлія Щеглова, з якою у Раковського виник недовгий любовний зв'язок. Юлія завагітніла і народила сина. З цього приводу в Астрахані виникли чутки, але жодних достовірних свідчень про те, наскільки ці чутки відповідають дійсності і, якщо вони достовірні, якою є доля сина, котрий мав тепер бути літнім чоловіком за 60 років, у нашому розпорядженні не було.

Та якимось чином М. Г. Станчеву вдалося намацати тонку ниточку, яка могла будь-якої миті обірватися. Хтось із мешканців Астрахані згадав, що сина Юлії звали Аскольдом, що він став лікарем і працює у медичному інституті одного з міст «десь неподалік Москви». Не довго думаючи, Михайло озброївся довідником для вступників до вузів, виписав із них адреси всіх медичних інститутів підмосковного регіону і відправив туди листи такого змісту: нібито йому відомо, що саме в цьому інституті працює Аскольд Щеглов, й просив передати йому листа (але звідки було відомо, що Аскольд зберіг материнське прізвище?). Загалом, від усієї цієї історії віддавало авантюрою. Але ж і авантюри іноді реалізуються, чи не так?

Ми вже почали забувати про цю історію, робота над біографією тривала, кожен із нас займався своїми службовими справами. У мене настав час вирушати на стажування до Московського університету, яке я проходив кожні чотири роки перед черговими конкурсними виборами у моєму інституті. Під час стажування я жив у гуртожитку МДУ, що розташовувався у досить відомій висотній будівлі. Одного дня мене покликали до телефону, розташованого у фойє поверху. Я почув голос Михайла. «Ти сидиш або стоїш», – сказав він. – «Якщо стоїш, краще сядь, щоб не впасти». І додав: «Я телефоную з Твері, з квартири Аскольда Юлійовича». Чесно кажучи, я не був переконаний, що Михайло телефонував саме з Твері, а не з Калініна, як називалося місто в радянський час. Але перевіrivши, переконався, що вже йшлося про Твер – влітку 1990 року місту повернули історичну назву. А розмова наша відбулася восени 1990 року.

Наступного ранку я електричкою поїхав до Твері. Михайло зустрів мене на вокзалі, і ми разом вирушили до віднайденого ним сина Раковського. Протягом усього дня ми розпитували Аскольда Юлійовича (мама дала йому своє по-батькові, щоб спробувати захистити від можливої сталінської розправи) про все, що могло зберегтися у його пам'яті. Дізналися, зокрема, що Раковський не відмовився від свого сина, що він тепло приймав його у короткий період перебування на волі в середині 1930-х років. Для характеристики нашого персонажа з'явилися нові, цього разу особистісні риси. Розповіді Аскольда Юлійовича дозволили розширити уявлення і про членів родини Раковського – його дружину Александрину та її дочку. Так завдяки енергії та наполегливості М. Г. Станчева у нашому розпорядженні з'явилося принципово нове, живе, джерело інформації, що «говорить».

Іншим учасником роботи над біографією Раковського – таким, хто не лише «говорив», а й «писав» – став Валерій Олександрович Головко, у минулі роки товариш по навчанню Михайла Станчева з істфаку Харківського університету. Це було вже після розпаду СРСР.

Свого часу Головко працював викладачем на рідному факультеті, але змушений був емігрувати внаслідок серйозних політичних прикросців, які у нього виникли. Я досить докладно писав про нього у спеціально присвяченій йому статті (Превратности судьбы, или как советские спецслужбы невольно помогли одной карьере // Дриновський збірник / Дриновский сборник. Том IV. Харків-Софія, 2011. С. 564–571). Опинившись у Сполучених Штатах і пройшовши блискучу кар'єрну дорогу, Головко 1992 року, приїхавши до Харкова, зустрівся з нами. Виявилось, що він займається історією зовнішньої політики Великої Британії у 1920-ті роки. Ми ж з Михайлом якраз у цей час вирішили на основі матеріалів, які зібрали, підготувати книгу про Х. Г. Раковського як дипломата. Це було наукове поле, що частково перетиналося, адже Раковський уже у перші роки більшовицької влади виконував важливі дипломатичні завдання – від її імені вів переговори з

Румунією та незалежною Україною, а пізніше, коли став главою уряду радянської України, одночасно обійняв посаду наркома закордонних справ і брав участь у найважливіших міжнародних конференціях. Після зняття з посади очільника уряду він кілька років був повноважним представником СРСР у Великій Британії, а потім у Франції.

Отож саме британський період зацікавив Валерія Головка, і ми домовилися працювати над темою «Раковський як дипломат» утрюх. Результатом стала книга «Між Москвою та Заходом», що вийшла у харківському видавництві «Око» 1994 року. Так товарицькість Михайла Станчева, його зв'язки з колегами, та й досвід практичної міждержавної діяльності, що розширювався, виявилися важливими у роботі над певною ділянкою діяльності Раковського.

Не можу не відзначити, що у російському МЗС засіли старі чиновники. Їх, напевне, намагався розігнати А. В. Козирєв, котрий за Єльцина нетривалий час був міністром закордонних справ Росії, але так і не зумів здійснити свій задум. За цим реформатором прийшов консерватор О. М. Примаков, а ще через кілька років – путінський поплічник, демагог і брехун С. В. Лавров на прізвисько «говорящая лошадь». Саме ці старі чиновники стережуть архівне багатство МЗС, прагнучи не пускати туди «сторонніх» (тим більше іноземців з України). Нас «допустили» до архіву, але видали лише жменьку другорядних документів, які не мали суттєвої цінності.

Тоді ми вирішили перевірити, чи немає документів Раковського у Державному архіві економіки, що підпорядковувався не галузевому відомству, а Архівному управлінню. Було відомо, що у цьому архіві зберігається документація зовнішньоторговельних організацій. Й сталося буквально диво. Познайомившись із путівником та описами, ми побачили, що у цьому архіві міститься великий масив документів Раковського під час його роботи повпредом у Великій Британії та Франції, причому не тільки безпосередньо пов'язаних з його дипломатичною роботою, а й з громадською

діяльністю. Всі ці матеріали нам були надані безперешкодно. Щоправда, перешкоди з'явилися, коли ми роботу завершили, і треба було забирати зошити з витягами. Перелякані архівісти вирішили, що ми можемо забрати з собою якусь велику таємницю і заявили, що зошити ми отримаємо в міністерстві зовнішньої торгівлі, де їх «переглянуть».

Почалася навіть не бюрократична, а якась незрозуміла тяганина. Ми приїжджали до міністерства, заходили до так званої приймальні – напівтемної кімнати, де не можна було навіть сісти, і дзвонили внутрішнім телефоном, але на дзвінок зазвичай ніхто не відповідав. Іноді, щоправда, слухавку брали і якийсь жіночий голос після певної паузи повідомляв, що зошити ще не переглянуто. На питання, коли ж вони будуть переглянуті, лунала відповідь: «Через деякий час». Ледве стримувався, щоб не влаштувати скандал. Зрештою, він був влаштований, й майже відразу спрацював. Зошити було винесено без жодної позначки – було зрозуміло, що ніхто їх не відкривав.

Так ось на власному досвіді ми з Михайлом все глибше пізнавали риси не тільки чинного тоталітаризму, а й його безпосередніх наслідків. Але здебільшого перемога залишалась за нами. Над книгою ми втрюх – Михайло, Валерій Головка і я – працювали швидко; вона була оприлюднена 1994 року і отримала гарні відгуки. Як з'ясувалося, і в цьому випадку корисними були знайомства Михайла у дипломатичних колах – мій друг і співавтор знову був на висоті. Достатньо було, ймовірно, одного чи кількох телефонних дзвінків, щоб чергова придумана «проблема» вирішувалась на нашу користь.

Ось так в московському архіві економічних організацій було виявлено, а потім залучено до наукового обігу великий комплекс дипломатичних документів Раковського, основна частина яких до економіки взагалі жодного відношення не мала. І знову значною мірою ми були зобов'язані цим результатом винахідливості, енергії, пробивній силі М. Г. Станчева.

Так поступово складався комплексний біографічний твір про справді видатного політичного діяча ХХ століття. У 2014 році спільна праця за участю М. В. Лобанової (Тортики), нині доктора історичних наук, вийшла в Москві у видавництві «Центрполіграф». Треба сказати, що ми (Михайло насамперед) чимало натерпілись з виданням цієї книги. Михайло представляв наш авторський колектив, їздив у видавництво, вів переговори з його співробітниками. Видавничому редактору не подобалося то одне, то інше, то третє. Доводилося йти на компроміси, зрозуміло, такі, що ніяк не змінювали суті викладу. Зараз книга про Раковського готується з низкою доповнень до видання англійською мовою в авторитетному міжнародному видавництві «Брілл», штаб-квартира якого знаходиться в голландському місті Лейден.

Разом із академіком Станчевим ми працювали й над іншими проектами. У кількох томах вийшла документація «Архіва Троцького», що зберігається у Гарвардському університеті. Дві наші книги оприлюднило в Софії видавництво Болгарської академії наук. Одна з них розповідає про зв'язки Л. Д. Троцького з болгарським революційним рухом та окремими діячами Болгарії. Інша робота – про просвітника та лівого політика Георгія Бакалова.

Проте це далеко не все, що входить до вагомого наукового доробку мого друга. Він плідно попрацював над вивченням життєвого шляху засновника Харківського університету Василя Каразіна. І вже воістину гігантською довідковою працею є двотомник, присвячений болгарам в Російській імперії, СРСР і країнах, що утворилися після його розпаду. Вміщуючи грандіозну статистичну інформацію (у першому томі) та біографічні нариси (у другому), це видання є зразком науково вивіреного, достовірного довідника, яким, як я сподіваюся, Михайло пишається.

Не поставився я з особливим схваленням, коли Михайло Георгійович разом із американським істориком і політологом Ю. Г. Фельштинським (котрого вже згадував) взявся за розробку проблеми конфлікту між Росією та Україною, який вибухнув минулого десятиліття. Однак коли їхня книга

з'явилася і я познайомився з нею, то переконався: проведений авторами аналіз дає всі підстави для їхнього головного висновку, що сформульований уже в заголовку роботи: «Третя світова. Битва за Україну». Назва і весь зміст книги особливо рельєфно і обґрунтовано звучить у наш час, коли російські володарі, явні вишкребки Гітлера та його кліки, перейшли від війни «гібридної» до агресії широкомасштабної, намагаючись поневолити Україну і забезпечити плацдарм для подальшого перекроювання Європи. Не випадково, ця книга вийшла кількома мовами у європейських країнах і США. Публікація роботи виявилася вагомим внеском авторів до об'єктивного розслідування агресії путінського режиму.

Нічого не було мною сказано про сім'ю мого друга – його дружину, дочку та сина, чудових онука та онучки. Не можу обійти хоча б кількома словами й ще про одну сім'ю, яка постійно користується його увагою. Маю на увазі згадану вище Марію Валеріївну Лобанову. Михайло був хрещеним батьком доньки Маші та її чоловіка Олександра Олександровича Тортіки. Сімочка душі не чула в ньому і в перші роки свого життя, і після того, як у родині сталася трагедія: раптово помер у розквіті років батько дитини, Машин чоловік. З того часу Михайло Георгійович постійно дбає про сім'ю, про виховання Сіми, яка стала вже підлітком і, як і раніше, вважає «дядька Мішу» найдовіренішою людиною – услід за мамою.

Моєму дорогому другові, співавтору, прекрасній людині виповнилося 70 років. Нині для людей діяльних та активних це не вік підбиття життєвих підсумків та спогадів про минуле. Це стартовий майданчик для нових праць і перемог, для нових радощів творчості. Я хотів би побажати академіку Михайлу Георгійовичу Станчеву, моєму дорогому Міші, найяскравіших звершень на цьому шляху.

